

РОЛЬ ЄВРЕЇВ-ІНОЗЕМЦІВ У РОЗВИТКУ СВІТСЬКОЇ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.

Показано, що у портових містах Херсонської губернії розвиток світської освіти євреїв та поширення вживання ними російської мови почалися ще у першій половині ХІХ ст. – раніше інших місць губернії та взагалі Смуги осілости. Розкрито значну роль у цьому процесі на протязі ХІХ ст. просвітницької діяльності євреїв-іноземців (у першу чергу, австрійських вихідців).

Ключові слова: євреї-іноземці, світська освіта, Херсонська губернія

Ю. В. Прокоп
Одесская национальная академия связи им. А. С. Попова,
г. Одесса, Украина

РОЛЬ ЕВРЕЕВ-ИНОСТРАНЦЕВ В РАЗВИТИИ СВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЕВРЕЕВ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ХІХ ВЕКЕ

Показано, что в портовых городах Херсонской губернии развитие светского образования евреев и распространение употребления ими русского языка начались ещё в первой половине ХІХ в. – раньше других мест губернии и в целом Черты оседлости. Раскрыта значительная роль в этом процессе на протяжении ХІХ в. просветительской деятельности евреев-иностранцев (в первую очередь, австрийских выходцев).

Ключевые слова: евреи-иностранцы, светское образование, Херсонская губерния

Yulia Prokop
Odessa National Academy of Telecommunications named after O. S. Popov,
Odessa, Ukraine

ROLE OF JEWISH FOREIGNERS IN DEVELOPMENT OF SECULAR EDUCATION OF JEWS OF THE KHERSON PROVINCE IN THE XIX CENTURY

Secular education did not have an important value for the vast majority of Jews in the first half of 19th century. The only education which Jews considered necessary for all boys was religious education. However in the seaports of the Kherson province Jews, mainly merchants, started using Russian and aimed to teach the children the secular subjects in the first half of the 19th century. Business activity was the main incentive for this purpose. It pushed Jews to education which had to help them to earn higher income in the real life.

Development of Jews secular education was promoted in 1826 by creation of the Jewish school in Odessa. It was the first Jewish school in the Russian Empire, where besides religious subjects and Hebrew pupils studied arithmetic, accounting, Russian and German languages.

The big role in creation of the Odessa Jewish school was played by progressive educated Jews, irrespective to their origin, and the role of the foreign Jews in creation of this school is a kind of exaggerated by the researchers. Moreover, many Jews of Austrian origin tried to prevent opening of the school. However the chief organizers of the school were mainly former foreigners.

The principal contribution of foreigners was that they managed to establish the high level of teaching, to reach blossoming of the school and good results, and also to attract there a large number of Jewish young people.

In Odessa and other cities there were opened educational institutions which were supported by foreigners Markus and Solomon Gurovich, Simkha Pinsker, Bezalel Stern etc. for Jewish children both boys and girls. M. Gurovich's contribution to the establishment of Jewish schools in the agricultural colonies of Kherson province had a special value.

The significant contribution to expansion of the use of Russian among Jews and development of secular education was brought by activity of the Odessa branch of Society for the Promotion of Enlightenment Among Jews in Russia. The most active participants of this Society were Jews of foreign origin: L. Pinsker, Rabbi S. Schwabacher et al.

A result of educational activity of progressive Jewish foreigners was the rapid increase of amount of Jews in the general educational institutions from the middle of the 19th century.

Keywords: Jewish foreigners, secular education, Kherson province

Одним із важливих аспектів вивчення історії національних меншин нашої багатонаціональної держави є дослідження становлення і розвитку освіти євреїв, які були у XIX ст. однією з найзначніших етнічних груп населення Херсонської губернії.

Дореволюційний російський діяч О. Білецький у 1894 р. відзначав, що світська освіта для переважної більшості євреїв першої половини XIX ст. не мала важливого значення. Єдина освіта, яку євреї вважали тоді необхідною для усіх хлопців, була освіта релігійна, що полягала у читанні й вивченні молитов і талмуда. В той же час одним із головних напрямків єврейської політики уряду Російської імперії було прагнення до асиміляції євреїв, і саме в залучанні їх до світської освіти влада бачила шляхи до «виправлення» євреїв, а тому приділяла розвитку їхньої освіти велику увагу [1].

Як вважає сучасний український дослідник Вадим Яшин, перші паростки світської освіти з'явилися у євреїв Херсонської та Катеринославської губерній лише у 1860-х рр., до того вони майже не знали російської мови та обмежувалися релігійною освітою [2].

Проте, за нашими даними, у портових містах Херсонської губернії простежувалася інша закономірність. Білецький відзначав, що у першій половині XIX ст. в деяких містах Смуги осілости з'явилися ознаки того, що в переконаннях євреїв про значення загальної освіти почав відбуватися переворот. Таким пунктом зробилася передусім Одеса. Головною причиною цього, на думку Білецького, був вплив євреїв, що переселилися сюди у великій кількості з Австрії, де вони встигли познайомитися із загальноосвітніми єврейськими школами [1].

Усі дослідники питань єврейської освіти, серед яких сучасні українські історики Я. Хонігсман та А. Чудновський, підкреслюють велике значення просвітницького руху Гаскалі, який виникнув у XVIII ст. у Німеччині, а на початку XIX ст. охопив австрійських євреїв. Чимало прибічників

цього руху було серед євреїв галицького міста Броди, на думку яких, для адаптації євреїв до умов життя того часу першорядну вагу мали вивчення мов і світських дисциплін, а також відмова від ортодоксального іудаїзму і хасидизму. Вважається, що саме завдяки переселенню освічених євреїв з Австрії та Пруссії, ідеї Гаскалі проникли до Херсонської губернії [3-5].

Автор фундаментального дослідження культурної трансформації одеських євреїв сучасний американський історик С. Ципперштейн також підносить внесок так званих «бродських» євреїв у розвиток світської освіти, проте висловлює думку, що Одеса до них не була культурною пустелею й неможна усі досягнення приписувати лише євреям-іноземцям [6].

Значну роль у розвитку світської освіти одеських євреїв відіграло створення у 1826 р. єврейського училища, де окрім релігійних предметів та івриту учні вивчали арифметику, бухгалтерію, російську та німецьку мови. Про створення цього училища згадується у багатьох роботах з єврейської освіти та з історії одеських євреїв. Серед них найбільше значення має дореволюційне дослідження О. Лернера [7].

В усіх вищезгаданих роботах не було можливості виокремити роль власне євреїв-іноземців, оскільки питання походження одеських євреїв раніше не досліджувалося. Крім того, говорячи про австрійських вихідців, більшість дослідників приймають до уваги лише невелику частину з них, а саме так звану еліту. Нами вперше були визначені імена майже усіх одеських євреїв, які прибули до міста у перші чотири десятиріччя його існування із-за кордону, що дозволило розглядати питання про реальну роль євреїв-іноземців у поширенні світської освіти євреїв.

Метою даної статті є розкриття внеску євреїв-іноземців у становлення й розвиток світської освіти єврейського населення Херсонської губернії на протязі XIX ст.

Одним із джерел, які можуть свідчити про рівень грамотності та знання мов у євреїв, є

їхні власноручні підписи під рішеннями громадських сходів, ревізькими казками та іншими документами. Нами зібрані відомості про грамотність євреїв Миколаєва та Одеси за цим показником у перші десятиріччя XIX ст.

Практично усі підписи миколаївських міщан-євреїв під ревізькими казками 1806 р. були зроблені єврейськими літерами, проте один єврей написав своє ім'я та прізвище російською. За 5 років кількість російських підписів під документами миколаївських євреїв трохи збільшилася, а на початку 1830-х рр. в документах зустрічається вже чимало підписів російською (переважно у купців). Проте деяка частина євреїв були зовсім неграмотними і підписи за них ставили інші євреї [8-10].

В Одесі у другому десятиріччі XIX ст. теж вже були євреї, які підписувалися російською (наприклад, купці Фроїм Парнес та Борох Рашкович), а у четвертому десятиріччі російськомовні підписи євреїв вже не були рідкістю як серед вихідців з російських губерній, так і серед колишніх галицьких євреїв. Необхідно підкреслити, що тенденція до вивчення мов та отримання світської освіти у той час була властива усьому єврейському купецтву портових міст Херсонської губернії. Так, в Одесі були євреї не іноземного походження, які підписувалися німецькою вже у першій чверті XIX ст. Серед таких євреїв були немирівський виходець Ізраїль Аксенфельд (1787-1866) та колишній шаргородський рабин Давід Герценштейн (бл. 1765–після 1835) із синами. Одним із перших найосвіченіших євреїв Одеси був Артем Рафалович (1816-1851) родом із Поділля [11].

Іноземні вихідці у різні роки першої половини XIX ст., за нашими підрахунками, становили до 50 % і більше єврейського населення Одеси. Серед них майже половина знали лише єврейську грамоту, більше 40 % володіли німецькою мовою та/або вивчили згодом російську, були серед них також ті, хто знав французьку та італійську, а зовсім неграмотних було менш, ніж 10 %. Такі високі показники грамотності євреїв-іноземців отримано переважно за рахунок тих, хто приїхав до Одеси у другому десятиріччі XIX ст. та пізніше або народилися

тут. При цьому майже всі євреї, які прибули до Одеси із-зі кордону наприкінці XVIII – у першому десятиріччі XIX ст., не встигли отримати світську освіту на батьківщині і володіли лише єврейською грамотою, що пов'язано з невдачами на початку втілення у Галичині реформи єврейської освіти, яку проводила австрійська влада [3].

Основним стимулом для вивчення мов та загальних предметів (математики, бухгалтерії тощо) була підприємницька діяльність. Саме вона підштовхувала євреїв до освіти, яка мала допомагати їм у реальному житті отримати вищі прибутки. Проте лише одиниці євреїв навчали дітей у гімназіях, Рішельєвському лицейі або університетах, а більшість наймали домашніх вчителів, з якими діти вивчали російську та німецьку мови [6].

Біля створення в Одесі єврейського училища з викладанням світських предметів у 1826 р. склалося дві антагоністичні групи євреїв: перша прагнула створити училище, а інша – цьому перешкодити [6; 7; 12]. Аналіз підписів євреїв обох груп під відповідними проханнями визначив, що іноземні вихідці становили трохи більше половини групи прибічників та майже 40 % групи противників. Ці дані показують, що питома вага останніх була досить високою і приблизно співпадала з питомою вагою іноземних вихідців серед євреїв міста того часу. Серед них було багато відомих купців та одеських старожилів-вихідців з Австрії: Якоб Акін, Сруль Аптекарь, Борох Ар'є, Ізраїль Берлага, Соломон Білет, Іцко Бродський, Тевель Гехт, Абрам Грубер, Зейлік Кофман, Вігдор Куман, Юдка Надель, Рувін Постернак, Іцко Пульвер, Мошка Рейзман, Янкель Рубльов, Мозес Цинер, Гамшей Ципоркіс тощо. Були там і представники одеського купецтва неіноземного походження: Янкель Аглицький, Хаскель Баржанський, Муніш Гесен, Зельман Карасик, Янкель Кенігшац, Іцко Немировський, Ілля Рашкович, Мошко Тейтельбойм та ін. Привертає увагу факт, що частина з них підписувалися німецькою або російською і взагалі не заперечували проти вивчення мов та світських предметів, проте не вважали за потрібне створювати для цього училище [12].

Серед прибічників училища були переважно купці-іноземні вихідці: Ісаак

Аблер, Герш Бард, Бер Бернштейн, Олександр-Зусь Боген, Іось Вейнштейн, Хаїм Голденгорн, Соломон Гурович, Лейб Краковський, Леон Ландау, Якуб Натанзон, Ной Рейхенберг, Йозеф Швевельберг тощо. Були серед них й відомі одеські купці, які прибули до міста з російських губерній: Ізраїль Аксенфельд, Соломон Бригер, Йоахим та Герман Герценштейни, Герш Етингер, Шулім Рашкович та ін. [12].

На нашу думку, розподіл євреїв на прибічників та противників створення училища не мав географічної ознаки. Також не підтверджується припущення про розподіл їх за соціальним станом. Проте існує наступна закономірність: ті євреї, що прибули до Одеси з Австрії ще наприкінці XVIII або у перші роки XIX ст., найчастіше були серед противників училища. Ті ж, хто приїхали пізніше і, можливо, встигли отримати світську освіту на батьківщині, були переважно серед прибічників створення училища.

Слід зазначити, що ані серед прибічників, ані серед противників училища майже не було крупних купців з Бродів – таких, як Давид Блох, Вольф Гальберштам, Берман Трахтенберг та ін., які на той час вже мешкали в Одесі. А саме до них найчастіше відносять назву «бродські» євреї. Ці купці у третьому десятиріччі XIX ст. ще не приймали значної участі у суспільному житті одеських євреїв і на той час взагалі ще не мали наміру залишатися у Росії назавжди.

Важливим висновком з цього є те, що значну роль у створенні Одеського єврейського училища відіграли саме прогресивні, освічені одеські євреї, незалежно від їхнього походження, а роль євреїв-іноземців у створенні училища дещо перебільшена дослідниками. Більш того, чимало австрійських вихідців намагалися перешкодити відкриттю училища. Проте головні організатори училища були переважно колишніми іноземцями [12].

Приблизно у той самий час аналогічне училище було створено у Вільні – північному центрі Гаскалі Російській імперії. Однак там не вдалося досягти такого успіху, як в Одесі, де училище швидко розвивалося, кількість учнів зростала, причому не лише за рахунок російських євреїв. Відомі випадки, коли євреї

з-за кордону приїжджали до Одеси цілеспрямовано для навчання у цьому училищі. У 1834 р. в ньому навчалось вже 400 єврейських хлопців. На думку дослідників, однією з головних причин успішності була діяльність керівництва училища та його вчителів, майже усі з яких були освіченими австрійськими або німецькими євреями: директор С. Зіттенфельд, після смерті якого цю посаду обіймав Б. Штерн, І. Гурович, М. Гурович, Ескелін, Зільбермейстер, С. Пінскер, Рехтзамер тощо. Головний внесок іноземців полягає у тому, що їм вдалося встановити високий рівень викладання, досягти розквітання училища й високих результатів, а також залучити до нього велику кількість єврейської молоді [1; 7; 12].

Поступово досвід створення аналогічних училищ почали переймати і в інших містах. Так, за допомогою вчителів та директора Одеського єврейського училища Бецалеля Штерна (1798-1853), у 1839 р. у Кишиневі було створено шестикласне училище. У 1848 р. у Херсоні було відкрите єврейське жіноче училище, а у 1850 р. – чоловіче [5].

У 1845 р. колишній австрійський виходець М. С. Гурович (ок. 1815-1889) з дружиною Ганною відкрили в Одесі жіночий єврейський пансіон. Засновники ставили своєю метою зближення євреїв в освіті й житті з іншим народонаселенням міста. Заклад Гуровичей відрізнявся високим рівнем освіти і низькою платою за навчання, а бідні сироти виховувалися в пансіоні безкоштовно. За прикладом Гуровичей згодом були відкриті єврейські жіночі пансіони в Херсоні та Катеринославі [13].

За думкою А. Чудновського, вже у 1820-х рр. маскілім (прибічники Гаскалі) займали в одеській єврейській громаді провідні позиції [5]. Однак цей висновок не підтверджується повною мірою архівними документами. Наявність супротивників створення єврейського училища, серед яких було чимало відомих євреїв, свідчить про те, що у 1820-х роках більшість одеських євреїв ще не були готові відмовитися від традиційної моделі освіти. Проте, у подальші десятиліття у свідомості основної маси євреїв Одеси сталися значні зміни: їхнє прагнення до світської освіти під впливом популяризаційної

діяльності освічених євреїв іноземного походження помітно зростає.

Результати цього впливу були вражаючими: у 1842 р. третина дітей євреїв в Одесі навчалися у єврейському училищі або інших навчальних закладах з викладанням елементів світської освіти та їхня кількість продовжувала зростати [14]. У 1863 р. 252 з 990 усіх євреїв-учнів імперії навчалися в Одесі, що було вдвічі більше, ніж у попереднє десятиріччя [6].

У 1871 р. євреї склали 41 % випускників Херсонської гімназії. У 1875 р. у Другій одеській прогімназії навчалося 172 єврея (78 % загального числа учнів цієї гімназії). У 1876-1877 рр. на кожні 10 тис. євреїв в Одесі припадало 69,5 учнів російських учбових закладів, у порівнянні з 14,7 учнів у Вільні та 13,7 у Києві [6; 15; 16].

Швидко зростала кількість євреїв у вищих навчальних закладах. У 1865-1866 рр. на юридичному факультеті Новоросійського університету навчалося 16 студентів-євреїв (13 % загального числа студентів університету). У 1880-х рр. студенти-іудеї становили до чверті студентів університету, на юридичному факультеті – 30 % [17-19].

Євреї-іноземці сприяли розвитку світської освіти не лише у крупних містах, а й серед широких верств єврейства губернії. Особливо треба відзначити роль просвітницької діяльності М. С. Гуровича. У 1860-х рр. він розробив проект шкільної реформи для єврейських колоній, а також відкрив при підтримці колоністів училища у Новому Бериславі, Львово й інших колоніях Херсонської губернії [20].

Рівень грамотності євреїв-землеробів був дуже низьким. Багато євреїв не вміли писати свої ім'я та прізвище навіть єврейськими буквами. Так, під рішеннями сільських сходів у 1850-х – 1860-х рр. за чималу частину євреїв підписувалися єврейською односельці. Жодного підпису російською або німецькою під цими рішеннями виявлено не було [21-24].

Відкриття училищ в єврейських колоніях було одним із пріоритетних завдань для губернської адміністрації. Перша спроба відкрити школу зі світськими елементами освіти у колонії Нагартав у 1840 р. була невдалою, євреї відмовлялися віддавати своїх дітей до нової школи. Лише після

втілення у життя проекту М. Гуровича, який приймав безпосередню участь у створенні училищ, а потім опікав їх, вдалося досягнути чималого успіху [20].

За нашими підрахунками, восени 1869 р. в училищі колонії Єфінгар навчалася 61 дитина (обох статей), колонії Нагартав – 78 дітей, колонії Львово – 140 дітей [25]. Привертає увагу майже повна відсутність пропусків занять цими учнями, що свідчить, з одного боку, про прагнення єврейських дітей до навчання, а з іншого, про серйозне відношення до учбового процесу і контролю за ним з боку керівництва й викладачів.

За заслуги у розвитку єврейської освіти М. Гурович був нагороджений срібною медаллю на Аннинській стрічці, а згодом за участь у створенні училищ в єврейських колоніях – орденом Святого Станіслава 3-ого ступеня. У 1856 р. Гурович отримав звання особистого, а з 1862 р. – потомственого почесного громадянина [5; 20; 26; 27].

Деякі інші іноземні вихідці були також відзначені урядом Російської імперії за внесок у становлення єврейської світської освіти. Директор Одеського училища Бецалель Штерн у 1841 р. був зведений у потомствене почесне громадянство. Згодом Сімха Пінскер (1801-1864) був нагороджений двома золотими медалями і званням особистого почесного громадянина [5; 27].

Для розвитку професійної освіти євреїв та дітей усіх національностей мало значення створення у 1865 г. Одеського комерційного училища, серед засновників якого був австрійський виходець Соломон Гурович. Згодом у цьому закладі євреї становили 2/3 усіх учнів [28]. Серед євреїв, які сприяли використанню російської мови серед своїх єдиновірців, С. Ципперштейн називає австрійського вихідця Марка Вальтуха (1830-1901). Він був частим автором «Одеського вісника», філософом й письменником, який опублікував у 1855 р. перший переклад творів О. С. Пушкіна італійською мовою [6].

Чималий внесок у світську освіту євреїв Херсонської губернії зробила у другій половині XIX ст. діяльність Товариства для розповсюдження просвіти серед євреїв Росії, головною метою якого було поширення російської мови [29]. Один з організаторів Одеського відділення цього Товариства

австрійський виходець Леон Пінскер (1821-1891) був переконаний, що просвіта і зближення з російською культурою – кращий і найбільш надійний спосіб виправити положення євреїв в Росії. Тому слід прагнути до російської культури, і російська мова повинна стати народною мовою євреїв [30]. Інший учасник Товариства німецький єврей, одеський міський рабин С. Швабахер (1820-1888) вважав, що окрім російської, євреям необхідно вивчати також німецьку мову, яка відчинить перед ними двері до світу науки, філософії, поезії та історії [29].

На закінчення потрібно назвати імена євреїв іноземного походження, які викладали у XIX ст. в Новоросійському університеті. Видатний російський вчений-фізіолог Н. О. Бернштейн (1836-1891), який народився у Бродах, а дитинство провів у Познані, з 1865 по 1881 рр. був доцентом Новоросійського університету, де викладав курс фізіології, а згодом анатомії [31]. Австрійськопідданий єврей Адольф Коссодо (1861-1917) наприкінці XIX – на початку XX ст. викладав у Новоросійському університеті каліграфію за своїм оригінальним методом та отримав спеціальний атестат «За блискуче виправлення поганих почерків» [32]. Випускник Третьої одеської чоловічої гімназії та історично-філологічного

факультету Новоросійського університету турецькопідданий єврей Михаїл Ілліч Мандес (1866-1934) з 1894 р. був приват-доцентом, а згодом професором Новоросійського університету, викладав класичну філологію. Щоб уникнути висилки із країни, прийняти російське підданство та отримати посаду, він був змушений хреститися [33-35].

Таким чином, можна стверджувати, що вже у першій половині XIX ст. у портових містах Херсонської губернії євреї, переважно купці, почали вживати російську мову та прагнули навчати своїх дітей світським предметам, необхідним їм для підприємницької діяльності. Значною мірою сприяло розвитку світської освіти євреїв створене у 1826 р. в Одесі єврейське училище, перше у Російській Імперії. Освічені євреї-іноземці приймали активну участь у створенні цього училища. Саме їм вдалося організувати на високому рівні процес викладання й залучити до навчання в училищі велику кількість єврейської молоді. Під впливом просвітницької діяльності євреїв іноземного походження вже з середини XIX ст. кількість євреїв у загальних учбових закладах швидко зростала. Іноземні вихідці Маркус і Соломон Гуровичи, Симха й Леон Пінскери, Бецалель Штерн та інші зробили великий внесок у розвиток світської освіти євреїв Херсонської губернії, за що були відзначені урядом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А. Вопрос об образовании русских евреев в царствование Николая I / А. Белецкий. – СПб. : Изд. журнала «Русская Школа», 1894. – 160 с.
2. Яшин В. О. Развитие светской освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття / В. О. Яшин // Грані . – 2014. – № 5. – С. 114-122.
3. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть 1. / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман. – К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1992. – 158 с.
4. Хонигсман Я. С. Еврейское просвещение в Украине в первой половине XIX в. / Я. С. Хонигсман. – Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1995. – С. 5-8.
5. Чудновский А. Общая история еврейского просвещения в Одессе (1799-2009) : книга в двух частях / Аркадий-Арье Чудновский. – Иерусалим, 2010. – 586 с.
6. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / Стивен Ципперштейн. – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1995. – 207 с.
7. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае / О. М. Лернер. – Одесса: Типография Торгового дома Г. М. Левинсона, 1901. – 239 с.
8. Державний архів Миколаївської області, ф. 280, оп. 1, спр. 7, 140 арк.
9. Там само, спр. 10, 111 арк.
10. Там само, спр. 36, 168 арк.
11. Рафалович, Артемий Алексеевич [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://interpretive.ru/dictionary/1019303/word/rafalovich-artemii-alekseevich>.
12. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 1, оп. 190, спр. 47 (1826 р.), 117 арк.

13. Белоусова Л. Г. Еврейские материалы Государственного архива Одесской области: формирование, хранение, использование [Электронный ресурс] / Лилия Григорьевна Белоусова. Режим доступа : <http://www.migdal.ru/migdal/events/science-confs/1/4789/4792>.
14. Финкель И. С. О торговле, промышленности, просвещении и образовании одесских евреев / Финкель И. С. – Одесса : Гор. типогр., 1843. – 24 с.
15. Историческая записка о Херсонской гимназии. – Одесса : Тип. П. Францова, 1873. – 75 с.
16. Лебединцев А. А. Исторический очерк Одесской 2-й прогимназии / Сост. А. А. Лебединцев. – Одесса : Тип. П. Францова, 1882. – 36 с.
17. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета за 1865-66 академический год. – Одесса, 1866. – 20 с.
18. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета за 1884-85 академический год. – Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1885. – 102 с.
19. Списки студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1886-87 учебного года. – Одесса : Тип. Одесского Вестника, 1886. – 57 с.
20. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней 1807–1887 / В. Н. Никитин. – СПб. : Типография газеты «Новости», 1887. – 695 с.
21. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 21662, 128 арк.
22. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 21030, 112 арк.
23. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 23240, 153 арк.
24. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 20292, 92 арк.
25. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 23270, 125 арк.
26. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 415, 9 арк.
27. ДАОО, ф. 6, оп. 4, ф. 16, оп. 125, спр. 2, 119 арк.
28. Искра П. А. Исторический отчёт одесского коммерческого училища 1862-1887. – Одесса: Тип. Труд, 1887. – 196 с.
29. Обзор деятельности Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за двадцать пять лет его существования (1867-1892). – Одесса: Тип. Исаковича, 1893. – 25 с.
30. Маор И. Сионистское движение в России / Ицхак Маор ; Авториз. сокращ. пер. с иврита. – Иерусалим : Библиотека-Алия, 1977. – 460 с.
31. Васильев Ю. К. Деятельность Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного університету. Серія Медицина. – 2010. – № 2. – С. 206-214.
32. Александров Р. Профессор с Дерибасовской / Ростислав Александров. – Одесса : Optimum, 2011. – 322 с.
33. Списки студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1889-90 учебного года. – Одесса : Тип. «Труд», 1889. – 45 с.
34. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1466, 34 арк.
35. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2601, 121 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф., *Хмарський В.М.*, д.і.н., проф..

© Прокоп Ю.В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014